

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه قم
دانشکده الهیات و معارف اسلامی
پایان نامه دوره کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان

**«بررسی فقهی و تطبیقی اوقات نماز
در مذاهب خمسّه»**

استاد راهنما

دکتر سید محمد جواد وزیری فرد

استاد مشاور

دکتر عبدالله امیدیه فرد

نگارنده

فاطمه موسیوند

۱۳۸۸ / ۳ / ۳۱

زمستان ۱۳۸۷

مرکز اطلاعات مذکور علمی بروج
تسبیح مازک

۱۱۳۴۶۴

« صورت جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد »

با تأییدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر «عجل الله تعالی فرجه الشریف»

جلسه دفاعیه پایان نامه کارشناسی ارشد خانم: فاطمه موسیوند رشته: فقه و مبانی حقوق اسلامی
تحت عنوان: بررسی فقهی و تطبیقی اوقات نماز در مذاهب خمس
با حضور هیأت داوران در محل دانشگاه قم در تاریخ ۱۱ / ۲۲ / ۸۷ تشکیل گردید.
در این جلسه، پایان نامه با موفقیت مورد دفاع قرار گرفت و نامبرده نمره با عدد ۱۸
حروف کمی
با درجه: عالی بسیار خوب خوب قابل قبول دریافت نمود.

نام و نام خانوادگی	سمت	مرتبۀ علمی	امضاء
آقای سیدمحمدجواد وزیری فرد	استاد راهنما	استادیار	
آقای عبدالله امیدي فرد	استاد مشاور	استادیار	
آقای احمد مرادخانی	استاد ناظر	استادیار	
آقای سیدعلی اصغر موسوی رکنی	استاد ناظر	استادیار	
آقای سیدمحمدجواد وزیری فرد	نماینده کمیته تخصیلات تکمیلی	استادیار	

رئیس امور آموزش و تمصیلات تکمیلی
نام و امضاء:

معاون آموزشی و پژوهشی دانشکده

نام و امضاء:

نشانی:

قم، جاده قدیم اصفهان،
دانشگاه قم

کدپستی: ۳۷۱۴۶۶۱۱

تلفن: ۲۸۵۳۳۱۱

دورنویس:

۲۸۵۵۶۸۴ معاونت آموزشی

۲۸۵۵۶۸۶ معاونت اداری

۲۸۵۵۶۸۸ معاونت دانشجویی

تقدیم به:

پیام‌آوران نماز اول وقت ظهر روز عاشورا، به ستارگان درخشان آل
عبدالمطلب، آنان که مصائب کربلاء و کوفه را جزء به زیبایی تفسیر
نکردند، اذان را از شعائر الهی دانستند و در سفر اسارت شام با تبیین
معنای «أشهد أنّ محمداً رسول الله» امارت به تاراج رفته اجداد خود
را برگرداندند.

تقدیر و تشکر

«هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي»

حمد و سپاس خدای را که ما را مسلمان و شیعه اثنا عشری آفرید.
حمد و ستایش پروردگاری را که بنده ضعیف و ناچیز را به مناجات خود
دعوت فرموده و به درگاه با کرامت خود اذن دخول داده و او را با همه
تشریفاتِ فرو فرستادن فرشتگان و نازل نمودن کتاب‌های آسمانی و فرو
فرستادن انبیاء مرسلین ﷺ دعوت به مجلس انس خود فرموده که این اذن
دخول در عبادت و عبودیت فقط از شمول رحمت و لطف حضرت حق
است.

«مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ»

با سپاس و قدردانی از زحمات و راهنمایی‌های ارزشمند «استاد ارجمند جناب
آقای دکتر سید محمد جواد وزیری فرد» و نیز تشکر و قدردانی فراوان از
مشاور بزرگوار «جناب آقای دکتر عبدالله امیدی فرد» و تشکر از «خانواده
عزیزم» که مرا در ارائه این رساله کمک کردند.
برای همه این عزیزان سلامتی و توفیق روزافزون از درگاه پروردگار منان را
خواستارم.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول: مقدمه، کلیات و مفاهیم	۱
مقدمه:	۲

بخش اول: کلیات

۱. بیان مسأله تحقیق	۵
۲. هدف تحقیق	۵
۳. ضرورت تحقیق	۶
۴. پرسش‌های تحقیق	۶
۵. فرضیه‌های تحقیق	۶
۶. پیشینه تحقیق و مروری بر منابع	۷
۷. روش تحقیق	۸
۸. دشواری‌ها و محدودیت‌های تحقیق	۸
۹. تاریخچه مذاهب اربعه	۹
الف) اصحاب حدیث:	۹
ب) اصحاب رأی:	۹
۱) مذهب حنفی	۱۰
۲) مذهب مالکی	۱۰
۳) مذهب شافعی	۱۰
۴) مذهب حنبلی	۱۱

بخش دوم: مفاهیم و تعاریف

- گفتار اول: معنای لغوی واژه «وقت» ۱۳
- گفتار دوم: معنای اصطلاحی «وقت» ۱۴
۱. مفهوم واژه‌های دیگر ۱۵
- ۱-۱. مفهوم صلاة ۱۵
- الف) معنای صلاة در لغت ۱۵
- ب) معنای صلاة در اصطلاح شرع ۱۶
- ۱-۲. مفهوم اداء ۱۷
- ۱-۳. مفهوم قضاء ۱۷
- ۱-۴. مفهوم اختیار ۱۷
- ۱-۵. مفهوم اضطرار ۱۸
- ۱-۶. مفهوم اجزاء ۱۸
۲. انواع وقت ۱۹
- ۲-۱. وقت مهمل: ۱۹
- ۲-۲. وقت العباده: ۱۹
- ۲-۳. وقت الزفاهیه و وقت الاجزاء: ۲۰
- ۲-۴. وقت الاختیار و الاضرار: ۲۰
- ۲-۵. وقت المشترك والمختص: ۲۱
- ۲-۶. وقت فضیلت و عادی ۲۲
- گفتار سوم: اهمیت وقت در نمازهای یومیه ۲۲
- الف) اهمیت وقت نماز در آیات قرآن ۲۳
- ب) اهمیت وقت نماز در روایات ۲۵
- ج) اهمیت وقت نماز از دیدگاه امام خمینی علیه السلام ۲۸

فصل دوم: اوقات نمازهای یومیه در مذاهب خمس

- الف) علت وجوب نمازهای پنجگانه: ۳۱
- ب) بیان اوقات نمازهای یومیه: ۳۲
- مبحث اول: نماز صبح ۳۲
۱. فجر ۳۳
- ۱-۱. فجر در لغت: ۳۳

- ۳۴ ..... ۱-۲. فجر در اصطلاح فقه:
- ۳۵ ..... گفتار اول: آغاز وقت نماز صبح از نظر مذاهب خمسّه
- ۳۶ ..... گفتار دوم: وقت فضیلت نماز صبح از نظر مذاهب خمسّه
- ۳۸ ..... گفتار سوم: آخر وقت نماز صبح از دیدگاه مذاهب خمسّه
- ۳۹ ..... جمع بندی بین نظرات
- ۴۰ ..... مبحث دوم: وقت نماز ظهر
- ۴۱ ..... گفتار اول: آغاز وقت نماز ظهر از نظر مذاهب خمسّه
- ۴۲ ..... ۱. زوال
- ۴۳ ..... ۱-۱. شناخت زوال در هوای ابری
- ۴۴ ..... ۱-۲. ظل
- ۴۴ ..... ۱-۳. فرق ظل و فیء
- ۴۵ ..... ۲. شاخص:
- ۴۶ ..... ۳. دلوک
- ۴۸ ..... گفتار دوم: وقت مختص نماز ظهر
- ۴۸ ..... گفتار سوم: وقت فضیلت نماز ظهر
- ۴۹ ..... گفتار چهارم: آخر وقت نماز ظهر
- ۵۱ ..... جمع بندی نظرات
- ۵۱ ..... مبحث سوم: وقت نماز عصر
- ۵۲ ..... گفتار اول: آغاز وقت نماز عصر از نظر امامیه و مذاهب چهارگانه
- ۵۴ ..... گفتار دوم: وقت مختص نماز عصر
- ۵۴ ..... معنای وقت مختص
- ۵۴ ..... الف) وقت مختص عصر از نظر مذاهب چهارگانه:
- ۵۵ ..... ب) وقت مختص عصر از نظر امامیه:
- ۵۵ ..... گفتار سوم: وقت فضیلت نماز عصر
- ۵۶ ..... گفتار چهارم: انتهای وقت نماز عصر
- ۵۶ ..... الف) فقهاء شیعه
- ۵۸ ..... ب) فقهای اهل سنت

گفتار پنجم: وقت مشترک نماز ظهر و عصر	۵۹
الف) معنای اشتراک:	۵۹
۱. نظر امامیه:	۵۹
۲. نظریه اهل سنت	۶۱
ب) اشکال: قول به اشتراک مستلزم امر به محال بودن	۶۱
ج) ثمره وقت مشترک	۶۲
جمع بندی	۶۳
مبحث چهارم: وقت نماز مغرب از نظر مذاهب خمسہ	۶۵
گفتار اول: ابتداء وقت نماز مغرب از نظر مذاهب خمسہ	۶۶
۱. غروب خورشید	۶۶
۲. سقوط قرص	۶۷
۳. از بین رفتن حمزه شرقیه	۶۸
۴. ظاهر شدن ستاره	۶۸
گفتار دوم: غروب	۷۰
۱. شناخت غروب	۷۰
۲. مفهوم غروب	۷۰
۴. غروب از نظر مذاهب خمسہ	۷۲
الف) مذاهب چهارگانه:	۷۲
ب) امامیه:	۷۲
گفتار سوم: شفق	۷۳
الف) شفق در لغت	۷۳
ب) شفق در اصطلاح فقه	۷۳
ج) انواع حمزه	۷۵
گفتار چهارم: وقت فضیلت نماز مغرب از نظر مذاهب خمسہ	۷۵
الف) نظر امامیه	۷۵
ب) نظر مذاهب چهارگانه	۷۶
گفتار پنجم: وقت مختص مغرب از نظر مذاهب خمسہ	۷۶

- الف) وقت مختص مغرب از نظر امامیه ۷۶
- ب) وقت مختص مغرب از نظر مذاهب چهارگانه ۷۶
- گفتار ششم: انتهای وقت نماز مغرب از نظر مذاهب خمسسه ۷۷
- جمع بندی نظرات ۷۹
- مبحث پنجم: وقت نماز عشاء از نظر مذاهب خمسسه ۸۰
- گفتار اول: ابتداء وقت نماز عشاء از نظر مذاهب خمسسه ۸۰
- جمع بندی ۸۲
- گفتار دوم: وقت فضیلت نماز عشاء از نظر مذاهب خمسسه ۸۲
- گفتار سوم: وقت مختص نماز عشاء از نظر مذاهب خمسسه ۸۳
- الف) از نظر امامیه: ۸۳
- ب) از نظر مذاهب چهارگانه: ۸۴
- گفتار چهارم: وقت مشترک نماز مغرب و عشاء ۸۴
- الف) از نظر امامیه: ۸۴
- ب) از نظر مذاهب چهارگانه: ۸۵
- گفتار پنجم: غسق ۸۵
- الف) غسق در لغت ۸۵
- ب) غسق در اصطلاح ۸۶
- گفتار ششم: انتهای وقت عشاء ۸۷
- جمع بندی نظرات ۸۹

فصل سوم: بررسی برخی احکام مرتبط با اوقات نماز

- مبحث اول: احکام اوقات نماز ۹۲
- گفتار اول: حکم تأخیر نماز از اول وقت ۹۲
- الف) تأخیر نماز بدون عذر ۹۲
- ب) تأخیر نماز به خاطر عذر ۹۳
- ج) تأخیر نماز و مرگ نمازگزار در وسط وقت ۹۴
- گفتار دوم: داخل شدن وقت ۹۵

- الف) شناخت وقت ۹۵
- ب) راه‌های شناخت وقت ۹۵
- ج) ظنّ به داخل شدن وقت: ۹۶
- د) شك در داخل شدن وقت ۹۷
- هـ) خواندن نماز قبل از وقت ۹۷
- جمع بندی نظرات ۹۸
- مبحث دوم: درك کردن قسمتی از وقت نماز ۹۹
- گفتار اول: درك يك ركعت از نماز در آخر وقت ۹۹
- گفتار دوم: تحقق درك يك ركعت ۱۰۱
- گفتار سوم: درك کردن کمتر از يك ركعت ۱۰۲
- گفتار چهارم: درك يك ركعت از اول وقت ۱۰۳
- گفتار پنجم: تأخیر نماز و درك مقداری از وقت ۱۰۳
- الف) تأخیر نماز به خاطر عذر داشتن ۱۰۳
- ب) تأخیر نماز بدون عذر ۱۰۴
- گفتار ششم: ثمره درك مقداری از وقت ۱۰۴
- مبحث سوم: حکم جمع بین نماز ظهر و عصر یا مغرب و عشاء ۱۰۵
۱. دیدگاه فقهاء ۱۰۵
- ۱-۱. جواز جمع بین دو نماز ۱۰۶
- ۱-۲. ادله جواز جمع ۱۰۶
- الف) آیات قرآن ۱۰۷
- ب) روایات ۱۰۹
- ج) رفتار صحابه ۱۱۱
- د) مسأله «جمع بین الصلاتین» در کتب اهل سنت ۱۱۲
- ۱-۳. عدم جواز جمع بین نمازها ۱۱۲
- ۱-۴. شرط صحت جمع ۱۱۵
- جمع بندی ۱۱۵
- نتایج و پیشنهادات ۱۲۰
- منابع و مأخذ ۱۲۴

فصل اول:

مقدمه، کلیات و مفاهیم

مقدمه:

قال الله تعالى في كتابه ﴿إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا﴾^۱

نظم در جهان، حرکت زمین و خورشید و تغییر فصول و اوقات شبانه روز و... دلالت بر این مطلب دارند که خداوند متعال جهان را به عبث نیافریده بلکه این جهان با این سیر منظمی که در پیش دارد، دال بر خالق حکیم است. همان خالق حکیمی که با برهان نظم پی به وجودش می‌بریم، و می‌فهمیم که در این جهان هر چیزی دارای وقت خاص خود است و در غالب آن وقت خاص به هدف خاص می‌رسد. همانطوری که می‌بینیم ساعاتی از شبانه روز را شب قرار داده تا مایه آرامش و استراحت باشد و ساعاتی دیگر را روز، که مایه تلاش و کوشش و کسب و کار باشد.

در زمینه احکام الهی نیز باید توجه داشته باشیم که این احکام نیز دارای وقت هستند ولی گاهی وقت آنها وسیع‌تر از زمانی که باید آن را انجام دهند و گاهی مضیق است.

نماز اولین عبادتی است که خداوند متعال در شب معراج بدون واسطه بر رسولش ﷺ واجب کرده است. سپس در آیات قرآن کریم اوقات نماز را بیان فرمودند ﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ﴾^۲ یعنی مسلمانان ملزم هستند که نماز را در این اوقات خاص انجام دهند. و اگر کسی عمداً وقت نماز را رعایت نکند، عصیان کرده و مستحق عذاب است. نماز از عباداتی است که توجه خاص به آن شده است زیرا در هیچ حالتی، سفر، حضر، سلامتی، بیماری، خوف، امنیت و... اجازه رها شدن و ترک کردن آن داده نشده است. با اینکه نماز ذکر الهی است ولی قرآن

۱. نساء / ۱۰۳.

۲. اسراء / ۷۸.

کریم بعد از آنکه موضوع ذکر الهی را بیان می کند، بلافاصله موضوع نماز را مطرح می سازد و آن را جداگانه بیان می کند ﴿رَجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ﴾^۱
مرحوم علامه طباطبائی می فرماید: «یک تقابل بسیار زیبا در این آیه مطرح است. چون تجارت یک حرفه و شغل مستمر و بیع یک حرفه و شغل موقت است، همچنین یاد خدا یک عبادت دائم و مستمر و نماز یک عبادت موقت است. بنابراین معنای آیه شریفه این است که مردان الهی کسانی هستند که حرفه و شغل مستمر و موقت آن‌ها را از عبادت خدا نه بطور مستمر و نه بطور موقت باز نمی دارد.»^۲

---

۱. نور/ ۳۷.

۲. طباطبائی، محمدحسین، المیزان، ج ۱۵، ص ۱۸۰.

بخش اول:

کلیات

۱. بیان مسأله تحقیق

مسأله «اوقات نمازهای یومیه» از مسائل مهم و حساس فقهی است که همواره مورد بحث و بررسی بوده و هست. فقهای امامیه و مذاهب اهل سنت درباره وقت‌های نماز وجوه اشتراک و افتراقی دارند. فقیهان نماز را از ظهر شروع می‌کنند زیرا اولین نمازی که بر پیامبر ﷺ واجب شد نماز ظهر بود و بعد عصر و بعد مغرب و عشاء و صبح که این نمازهای پنجگانه در شب معراج بر پیامبر ﷺ واجب شدند.

در مورد وقت‌های نماز میان امامیه و مذاهب اهل سنت این اختلاف بسیار چشمگیر است که مذاهب اهل سنت نمازهای یومیه را در پنج نوبت اقامه می‌کنند ولی امامیه در سه نوبت. بر این اساس در مورد وقت نماز ظهر و عصر و یا مغرب و عشاء میان امامیه و مذاهب اربعه اختلافاتی بوجود می‌آید که آنچه در این رساله حائز اهمیت است همین مسأله اختلاف میان مذاهب خمس و بررسی این اختلافات و در صورت امکان جمع بین اختلافات است.

۲. هدف تحقیق

هدف این رساله و پژوهش بررسی فقهی وقت‌های نمازهای یومیه از نظر مذاهب خمس و بیان دیدگاه‌های این مذاهب در تقسیم اوقات از زوال تا غروب به دو قسمت یا چهار قسمت و برشمردن موارد اشتراک و افتراق میان این مذاهب و بیان مصادیق و روایات و شاهد مثال‌ها در مورد وقت‌های نمازهای یومیه بصورت جمع یا تفریق خواندن است. همچنین بررسی حکم جمع بین دو نماز در موارد متعدد، ادله جواز جمع بین دو نماز، ثمره تفریق خواندن و یا جمع خواندن در قضاء شدن نماز، فلسفه جمع بین دو نماز و مقصود از جمع بین دو نماز و... از اهداف این رساله است.

۳. ضرورت تحقیق

یکی از مسائل فقهی که پس از رحلت حضرت رسول ﷺ و بوجود آمدن مذاهب اربعه در کنار امامیه مورد توجه فقهاء و صاحب نظران بوده و هست و گاهی دستاویزی برای زیر سؤال بردن شیعه و سهل انگاری او نسبت به اوقات نماز بوده است، مسأله اختلاف بین مذاهب خمس در مورد وقت های نمازهای یومیه است. لذا ضروری است که مسأله اوقات نمازهای یومیه مورد بررسی قرار گیرد تا اولاً: وجوه اشتراک و افتراق امامیه با مذاهب اربعه ترسیم شود.

- ثانیاً: درباره اوقات نمازهای یومیه شبهه شناسی شود و به شبهات در این زمینه پاسخ داده شود.
- ثالثاً: تأثیر اوقات نماز در صحت و بطلان روزه ماه مبارک رمضان به جهت افطار بررسی شود.
- رابعاً: حکم پیروان هر مذهبی، در جواز شرکت در جماعات و اقامه نماز با یکدیگر بررسی شود.
- خامساً: آشنایی با فقه مذاهب اربعه و مقایسه آن با فقه امامیه و مقایسه آن دو با سیره ائمه عليهم السلام.

۴. پرسش های تحقیق

پرسش های مورد نظر این پژوهش عبارتند از:

۱. آیا دیدگاه مشهور فقیهان درباره نماز خواندن قبل از دخول وقت چیست؟
۲. ملاک داخل شدن وقت در ظهر و عصر چیست؟
۳. ملاک در دخول وقت در نماز مغرب چیست؟
۴. نظر مذاهب خمس در مورد وقت نماز صبح چیست؟

۵. فرضیه های تحقیق

۱. از دیدگاه همه مذاهب نماز خواندن قبل از دخول وقت جایز نیست.

۲. هر گاه خورشید از میانه آسمان به سوی مغرب مایل شود، داخل وقت ظهر می شود ولی مقدار و حدود آن مورد اختلاف است.

۳. امامیه وقت مخصوص نماز مغرب را از اول مغرب یعنی به مجرد فرو رفتن قرص خورشید می داند، آن هم به مقدار انجام دادن نماز مغرب. اما شافعیه و حنابله گفته اند: «مغرب از غایب شدن قرص خورشید شروع و با پنهان شدن شفق قرمز از طرف مغرب قطع می شود. مالکیه از اول مغرب به مقدار وقتی که جهت طهارت برای نماز مغرب لازم است، برای مغرب وقت قائلند.

۴. وقت صبح به اتفاق فقهاء مذاهب خمس از فجر صادق یعنی فجر دوم تا طلوع آفتاب است به جز مالکیه که برای صبح دو وقت اختیاری و اضطراری قائل است. که وقت اختیاری از طلوع فجر تا شناختن صورت هاست و وقت اضطراری از شناختن صورت ها تا طلوع خورشید است.

۶. پیشینه تحقیق و مروری بر منابع

گرچه درباره اوقات نماز در میان فقیهان امامیه و مذاهب اهل سنت پژوهش هایی ارائه شده است اما تاکنون بررسی فقهی استدلالی و بصورت تطبیقی با مشخص نمودن وجوه اشتراک و افتراق تحقیقی صورت نگرفته است.

از جمله کسانی که وقت های نمازهای یومیه را بیان نموده و حدود این وقت ها را معین نموده و در تمام این موارد به روایات استناد نموده اند، صاحب کتاب «جواهر الکلام» (شیخ محمدحسن نجفی) است. (محمدجواد معینیه) نیز در کتاب «الفقه علی المذاهب الخمسه» نظرات امامیه و اربعه را بیان نموده اند. (آیت الله جعفر سبحانی) نیز در کتاب «راهنمای حقیقت» و در سری مقالات و پرسش و پاسخ ها و شبهات، به مسأله اوقات نمازهای یومیه در میان شیعه و سنی پرداخته اند.

در میان کتب اهل سنت نیز می توان به کتب «الأم» از شافعی و «المدونة الكبرى» از (مالک) و «المغنی» از (عبدالله بن قدامه) و «تحفة الفقهاء» از (سمرقندی) و... اشاره نمود. ولی در میان کتب نوشته شده در این زمینه، کتاب های قواعد الاحکام (علامه حلّی) و حدائق الناضرة (محقق بحرانی)

و کتاب الصلاة (شیخ انصاری) و التهذیب و الخلاف و المبسوط (شیخ طوسی) و بررسی مسأله جمع بین صلاتین (سید محمدرضا مدرسی) دارای مطالب مفید و بسیار ارزنده‌ای بودند.

۷. روش تحقیق

روش تحقیق در رساله با توجه به جنبه نظری بودنش، مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای و به صورت بنیادی و میان رشته‌ای و مسأله پژوهی بوده است به این صورت که با مراجعه به کتب معتبر در فقه و مطالعه اوقات نماز، مطالب مورد نظر را فیش برداری نموده‌ام البته علاوه بر کتب فقه شیعه به کتب معتبر فقه اهل سنت و کتب تفسیری شیعه و سنی ذیل آیات مربوط به اوقات نماز رجوع نموده‌ام و مطالب مورد نیاز را جمع آوری نموده‌ام. و برای ترجمه روایات و مخصوصاً متون این کتب فقهی و تعریف و بیان واژه‌های فقهی، کتب علوم لغت نیز از منابع مهم این رساله بوده است که مجموع این کتب و مقالات و پژوهش‌ها و سایت‌ها از ابزار این تحقیق بوده‌اند و هر کدام به نوعی رهگشا و کمک کننده بوده‌اند.

۸. دشواری‌ها و محدودیت‌های تحقیق

غالباً هر محققى نمی‌تواند به تمام اهداف خود دست یابد و یا اینکه در مسیر کار دچار مشکلات و موانعی نشود. چراکه هر چه هدف والاتر باشد موانع و مشکلات بیشتر است. رساله حاضر هم با توجه به اینکه یک موضوع فقهی تطبیقی است، موانع و محدودیت‌هایی را دربر دارد که از آن جمله‌اند:

اولاً: با توجه به فقهی تطبیقی بودن موضوع، کتب فقه اهل تسنن را به عنوان منبع می‌طلبید؛ ولی اکثر این کتب در کتابخانه‌ها یافت نمی‌شوند!

ثانیاً: بسیاری از کتب فقهی، وقت نماز را به صورت یکدست و یکنواخت بیان کرده‌اند.

ثالثاً: ترجمه متون عربی، پشتکار و دقت و تا حدودی آشنایی به زبان عربی و صرف و نحو را لازم دارد.

رابعاً: آنچه در این پژوهش مهم است، بیان نظرات امامیه و اربعه که گاهی مذاهب اربعه هم نظراتشان متفاوت است، و باعث تفصیل نظرات و مطالب می‌شود. خامساً: بطور کلی موضوعات فقهی و تحقیق در مورد آنان با توجه به اینکه مربوط به احکام و دستورات خداوند متعال است. یک احتیاط و دقت نظر خاصی را می‌طلبد.

۹. تاریخچه مذاهب اربعه

با توجه به اینکه موضوع رساله «بررسی اختلافات اوقات نماز میان مذاهب خمس» است؛ آشنایی با مذاهب اربعه و چگونگی پیدایش آنها ضروری به نظر می‌رسد. پس از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و با توجه به مسائلی که در زمینه خلافت بوجود آمد، رفته رفته و به مرور زمان مکتب‌ها و گرایش‌ها گوناگونی بوجود آمد که عمده این مکتب‌ها و گرایش‌ها بر دو رویکرد محوری شکل گرفته‌اند:

الف) اصحاب حدیث:

آنها اهل حجاز بودند و پیروان مالک بن انس، محمد بن ادریس شافعی، احمد بن حنبل و... بودند. اصحاب حدیث اهتمام خود را در به دست آوردن احادیث و نقل آنها و بنای احکام بر نصوص دینی گذاشتند.

ب) اصحاب رأی:

اصحاب رأی اهل عراق بودند. اینان که پرآوازه‌ترین‌شان ابوحنیفه است، بیشتر اهتمام خود را به کاربرد قیاس و معنایی که از احکام استنباط می‌شد معطوف نمودند. تا اینکه در زمان عباسیان به علت گسترش مذاهب فقهی، علمای اهل تسنن چاره را در آن دیدند که این مذاهب را در چند مذهب محدود سازند. لذا مبلغی تعیین گردید تا پیروان هر مذهب با پرداخت آن، مذهب خود را رسمی کنند. در این میان تنها چهار مذهب توان پرداخت چنین مبلغی را داشتند و مذاهب حنفی، مالکی، شافعی و حنبلی به رسمیت و اعتبار حکومتی یافتند.^۱

۱. جمعی از نویسندگان، ره توشه حج، ج ۱، ص ۱۴۷ - ۱۴۸ - ۱۴۹.